

فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی امام حسن علی‌علیه‌السلام

سید قاسم موسوی / کارشناسی ارشد تاریخ اسلام

در قسمت اول به برخی از فعالیت‌های اجتماعی امام حسن علی‌علیه‌السلام مانند: امام حسن علی‌علیه‌السلام پناه‌گاه مردم، کمک‌رسانی‌های امام حسن علی‌علیه‌السلام، تقسیم اموال در راه خدا، حفظ کرامت انسانی، گذشت‌های امام حسن علی‌علیه‌السلام، بزرگ‌منشی امام در بخشش و نمونه‌های دیگر از عنایات امام حسن علی‌علیه‌السلام پرداخته شد و در بخش فعالیت‌های اقتصادی آن حضرت به «سرپرستی موقوفات و صدقات پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» نیز اشاره شد. در بخش دوم نیز به ادامه فعالیت‌های اقتصادی امام حسن علی‌علیه‌السلام پرداخته می‌شود.

۲- سرپرستی موقوفات و صدقات امام علی

امام حسن علی‌علیه‌السلام طی حکمی از سوی امیرالمؤمنین علی علی‌علیه‌السلام سرپرستی و تولیت اوقاف را برعهده گرفت. در یکی از اوامر (وصایای) آن بزرگوار آمده است: «این فرمانی است از بنده خدا، علی بن ابی طالب امیرالمؤمنین علی‌علیه‌السلام، درباره دارایی خود برای به دست آوردن خشنودی خدا، نخستین کسی که این فرمان را انجام می‌دهد، حسن بن علی است. او از این اموال بر اساس مبانی صحیح شرعی بهره می‌گیرد و انفاق می‌کند. اگر برای حسن پیش‌امدی روی داد و حسین زنده بود، او باید این کارها را انجام دهد و جان‌شین برادرش گردد. بدانید که بهره فرزندان فاطمه از صدقات علی درست مانند بهره سایر فرزندان علی است و این که سرپرستی آن را به پسران فاطمه واگذار نمودم؛ به خاطر خدا و به خاطر تقرب به رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و بزرگداشت حرمت و احترام پیوند خویشاوندی‌شان به او می‌باشد. با کسی که این اموال در دست اوست شرط می‌کنم که اصل مال را حفظ کند و تنها از میوه و درآمدش در آن راهی که به او دستور داده‌ام، انفاق کند و از نهال‌های نخل چیزی نفروشد تا همه یک‌پارچه زیر پوشش نخل قرار گیرد و آباد شود.» این فرمان بعد از برگشت از صفین صادر شد و ابلاغ آن، جنبه دستوری و حکمی دارد. معمولاً در بسیاری از صدقات و موقوفات، «موقوف

علیهم» یعنی کسانی که صدقات و موقوفات باید برای آن‌ها مصرف شود، معین شده است و یا فقرا و حجاج بیت‌الله الحرام، لذا می‌توان گفت که حکم امام علی‌علیه‌السلام جهت اموال شخصی نبوده، بلکه اموال عمومی بوده است.^۱ برخی از این مکان‌ها به شرح زیر است:

الف) حره الرجاء

منطقه‌ای در نزدیکی خانه‌های قبیله بنی‌قین و در بین راه مدینه و شام واقع است که دارای مزارع زیاد و سرسبز است و آن را «الوادی الاحمر» نیز نامیده‌اند.^۲

ب) القصبه

منطقه‌ای در نزدیکی خیبر و مدینه منوره که برای صدقات آن دستورالعمل خاصی صادر نموده است.^۳

ج) چاه‌های ذوات العشاء، قعین و رعوان در کناره‌های الرجاء واقع شده است و آب فراوان دارد و همگی جزء موقوفات امیرالمؤمنین علی‌علیه‌السلام است.^۴

د) یبوع

صحرائی است پهناور در حدود هفت مرحله‌ای^۵ غرب مدینه منوره که دارای چشمه‌های متعدد و روستاهای گوناگون است و از این جهت افراد زیادی در آن منطقه سکونت داشته‌اند. بنابر نقل شریف بن سلمه بن عیاش ینسی، ۱۷۰ چشمه بزرگ و کوچک در آن جا وجود داشته و قبیله‌های جهینه، لیث و هم‌چنین انصار در آن منطقه زندگی می‌کرده‌اند و دارای زراعت، درخت‌کاری و نخل‌های فراوان بوده‌اند.

علی بن ابی طالب علی‌علیه‌السلام آن را وقف کرد و تولیتش را به فرزندش امام حسن علی‌علیه‌السلام واگذاشت، همان‌طور که در ابتدای بحث اشاره شد.

ابوعلی‌الرهجری گفته است: بسیاری از صدقات و موقوفات علی بن ابی طالب علی‌علیه‌السلام در یبوع واقع است.

هـ) یغیبغات

بالتر از صحرای یبوع و نزدیکی وادی صفراء و روستای بزرگ لیلیل واقع شده است که آن را وادی صفراء و وادی لیلیل نیز می‌نامند؛ قسمت پایین آن به دریا می‌رسد.^۶ چشمه‌های معروف این منطقه عبارت است از: عین ابی سلم، عین ابی نیز، عین مولا و عین البحور که

امیرالمؤمنین علی‌علیه‌السلام خود در احداث و احیای این چشمه‌ها دخیل بوده است.

صاحب (عمده‌الخبار) می‌گوید: چشمه‌البحور را علی بن ابی طالب علی‌علیه‌السلام به دست خود احیا نموده است.^۷ امام صادق علی‌علیه‌السلام فرمود:

«رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم چهار زمین را تصاحب کرد و سپس در راه خدا وقف نمود و آن را جزء صدقات و موقوفات قرار داد، فقیران، بئر قریش، الشجره، و سرزمین یبوع»^۸

از این روایت روشن می‌شود که بخشی از سرزمین یبوع، موقوفه رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است و بخشی دیگر از موقوفات علی بن ابی طالب علی‌علیه‌السلام همان‌طور که ابوعلی‌هجری مطرح کرد. در این منطقه موقوفات وسیع دیگری نیز بوده است، همانند موقوفات امام جعفر صادق علی‌علیه‌السلام که شامل نخل‌های بی‌شمار، چشمه‌های زیاد، روستاهایی هم‌چون اذینه و... بوده و سخن درباره آن‌ها فرصت دیگری می‌طلبد.

و) صحرای رعیه و الاسحن

دارای نخل‌های زیادی است و در شرق و غرب مدینه واقع شده است.^۹

ز) دیمه و اذینه

دو مکان دیگر از موقوفات خویش در کنار دیگر موقوفاتش نام برده، در آن وصیت چنین آمده است:

«و ما کان لی بوادی القری کله من مال بنی فاطمه و رقیقها صدقه و ما کان لی بدیمه و اهلها صدقه و ما کان لی باذینه و اهلها صدقه...؛ این وصیت بنده خدا علی بن ابی طالب علی‌علیه‌السلام در اموال خویش است، وصیتی که در آن برای خشنودی خداوند متعال دستور حتمی داده شده تا به واسطه آن بهشت ماوایش گردد و از آتش عذاب دور شود. روزی که بعضی از چهره‌ها سفید می‌گردند و بعضی دیگر سیاه می‌شوند.

آن‌چه از اموال منطقه «یبوع» و اطراف آن مربوط به من است، وقف و صدقه قرار دادم و آن‌چه را در «وادی القری»^{۱۰} دارم همگی وقف بر اولاد فاطمه علیها‌السلام می‌گردد و سود و ثمره‌اش صدقه خواهد بود»^{۱۱} و نیز اموال من در دیمه صدقه و وقف است و غلامانی که در آن به کار مشغول هستند، نیز صدقه می‌باشند و نیز اذینه و اهل آن

موقوفه و صدقه خواهند بود»^{۱۳}
این وصیت را آن بزرگوار در مسکن^{۱۴} در دهم جمادی
الاولی سال ۳۷ هـ ق ایراد نمود و افرادی هم چون
ابوسمرین ابرهه، صعصعه بن صوحان، یزیدی بن قیس و
هیاج بن ابی هیاج، شاهد و گواه بر آن بوده‌اند، در این
وصیت نیز مسؤولیت موقوفات خود را بر دوش امام حسن
علیه السلام فرزند اکبر خویش گذاشته است.

متولی همه این‌ها امام حسن علییه السلام بوده است و بعد از
شهادت پدر هم آن حضرت مسؤولیت این موقوفات را
بر عهده داشته و برای پیش برد اهداف اسلامی خود بر
مستندان تقسیم می کرد.

مسؤولیت امام حسن علییه السلام بعد از شهادت پدر سنگین تر شد؛
چون معاویه سیاستی را در پیش گرفت که همه مردم
باید محتاج دستگاه حکومتی باشند، خصوصاً شیعیان و
موالی که بسیار زیر فشار بودند، به جرم دوستی با خاندان
پيامبر ﷺ و علی علییه السلام خیلی‌ها از دستگاه حکومتی خارج و
معاش شان را قطع کرده بودند.

معاویه دستور داد دربار هر کس، دلیلی اقامه شد که
از علی بن ابی طالب و خاندانش را دوست دارد، اسمش را
از لیست اداری کشور حذف کنید و به او حقوق و مزایا
پرداخت نکنید»^{۱۵}

در این اوضاع امام حسن علییه السلام از طریق موقوفات و صدقات
دست خیلی از مردمان مستمند را می گرفت.

۳- سرپرستی موقوفات فاطمه زهرا علیها السلام

الف) ام‌العیال

چشمه‌ای است که به برکت آن، روستایی بزرگ در
کنارش ساخته شده، این روستا در نزدیکی قلعه‌های «آره»
- بین راه مکه و مدینه - واقع است. در آن روز بیش از
بیست هزار درخت خرما داشته است و امروز هم در آن
میوه‌های مختلفی هم چون لیمو، انگور و موز به عمل
می آید. ام‌العیال در ۱۷۰ کیلومتری جنوب مدینه و ۵۶
کیلومتری شرق «سقیاء» قرار دارد.^{۱۶}

عرا مین اصبح سلمی که شخصی مورد اطمینان بوده و
در سال‌های ۲۷۵ هـ ق. زندگی می کرده و در شناسایی
منطقه «تهامه» از خبرگی خاصی برخوردار بوده است،
می گوید:

«ام‌العیال قریه صدقه فاطمه الزهرا بنه رسول الله ﷺ
روستای ام‌العیال صدقه و موقوفه فاطمه زهرا علیها السلام دختر
رسول خدا ﷺ است.»^{۱۸}
امروز هم فرزندان حضرت زهرا علیها السلام از آن بهره می گیرند.

ام‌العیال از سوی آن حضرت بر سادات حسینی وقف
گردیده است.^{۱۹}

ب) حیطان سبعة

در روایت دیگر آمده است، حیطان سبعة (الدلال، العواف،
البرقه، المیثب، الحسنی، الصافیة و مشربه ام‌ابراهیم) را
رسول خدا ﷺ به دخترش فاطمه اطهر علیها السلام واگذار و آن
حضرت در وصیت خود، آن‌ها را وقف کرد و پس از خود
علی بن ابی طالب علییه السلام و سپس فرزند بزرگش حسن بن علی
علیه السلام و... را متولی قرار داد.

ابویصر می گوید: امام باقر علییه السلام فرمود: آیا وصیت‌نامه مادرم
فاطمه علیها السلام را در این مورد بخوانم؟ ما تقاضا و درخواست
کردیم که قرائت فرماید. حضرت ظرف کوچک (و یا
زنبیلی) بیرون آورد و نوشته‌ای از میان آن به دست گرفت
و چنین خواند: «بسم الله الرحمن الرحیم، هذا ما اوصت به
فاطمه بنت محمد رسول الله ﷺ اوصت بحوائطها السبعة؛

العواف و الدلال و البرقه المیثب و الحسنی و الصافیة و
ما لام ابراهیم الی علی بن ابی طالب فان مضمی علی فالی
الحسن فان مضمی الحسن فالی الحسنین فان مضمی
الحسین فالی الاکبر من ولدی شهد الله علی ذلک و
المقداد بن الاسود و الذبیر بن عوام و کتب علی بن ابی طالب
علیه السلام؛ این وصیت‌نامه‌ای است که فاطمه زهرا دختر پیامبر

خدا ﷺ بدان وصیت کرده است. زمین‌ها و باغ‌های دیوار
شده هفت گانه العواف، الدلال، البرقه، المیثب، الحسنی،
الصافیة و مشربه ام‌ابراهیم در اختیار علی بن ابی طالب علییه السلام
است و چنان‌چه علی علییه السلام از دنیا رفت، در اختیار فرزندم
حسن بن علی علییه السلام قرار می گیرد و چنان‌چه او از دنیا رفت،
در اختیار فرزند دیگرم حسین بن علی علییه السلام است و بعد از او
در اختیار بزرگ‌ترین فرزندانم خواهد بود. گواهی می دهد
بر این وصیت‌نامه، خداوند متعال و مقداد بن اسود کنندی
و زبیر بن عوام، این وصیت‌نامه توسط امیرالمؤمنین
علی بن ابی طالب علییه السلام نوشته شد.»

چهار روایت دیگر همانند روایت فوق از ائمه علیهم السلام نقل
گردیده و شیخ کلینی آن‌ها را به صورت مشروح ذکر
کرده است.

این موقوفات یک مدت در اختیار امام حسن علییه السلام بود،
چنان‌چه اشاره شد. بنابراین امام حسن علییه السلام از نظر مالی کم
و کسری نداشت و می توانست هر چه قدر که لازم بداند
به فقرا کمک کند.

وقتی امام حسن علییه السلام به مدینه برگشت، کمک‌های مالی و
معنوی‌اش به مردم ادامه داشت، بلکه بیش از زمان‌های

دیگر شد؛ زیرا به علت سیاستی که معاویه در پیش گرفته
بود تا همه مردم دست از حمایت و دوستی اهل بیت علیهم السلام
بردارند، شیعیان و دوستان اهل بیت علیهم السلام بیش تر زیر فشار
قرار گرفتند.

امام حسن علییه السلام از هر طریق که می شد با دوستان ارتباط
برقرار می کرد و آن‌ها را کمک می کرد و حمایت‌های
سیاسی و اقتصادی فراوان از موالیان می کرد؛ زیرا با تسلط
یافتن معاویه بر عراق آن روز، آمار جنایت و خیانت وی بر
مسلمانان به‌ویژه موالیان اهل بیت علیهم السلام بیش تر می گردید و
هر روز بر فراریان از مظالم شام که راهی مدینه می شدند،
افزون می گشت.

بنابراین حسن بن علی علییه السلام پشتوانه‌ای محکم و استوار برای
پناهندگان سیاسی بود و در دوران اقامت در مدینه‌ی
جدش رسول خدا ﷺ از هیچ‌گونه کوشش و حمایتی
کوتاهی نکرد.

پی‌نوشت‌ها:

۱- تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص ۲۲۵، اختلاف کمی در عبارات
موجود دارد، ترجمه و شرح فیض الاسلام، نهج البلاغه، نامه ۲۴،
ص ۸۷۶، در بعضی نسخه‌ها «لابنی فاطمه» و در بعضی «البنی
فاطمه» آمده است.

۲- همان، ص ۲۲۶.

۳- تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص ۱۸۸-۱۸۷.

۴- معجم معالم الحجاز، ج ۲، ص ۲۶۹.

۵- تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص ۲۲۵.

۶- همان، ص ۲۲۳.

۷- بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۲.

۸- تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص ۲۲۵.

۹- تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص ۲۲۵.

۱۰- وادی القری شهر باستانی و قدیمی بین مدینه و شام بوده که
حدود ۶ تا ۷ روز از مدینه فاصله داشته است.

۱۱- کلینی، محمد یعقوب بن اسحاق، الاصول من الکافی، ج ۴،
دارالکتب السلامیه، ۱۴۰۱، ج ۷، ص ۴۹-۵۱.

۱۲- کلینی، ابی جعفر محمد بن یعقوب، تهران، منشورات دارالکتب
الاسلامیه، الفروع من الکافی، علی اکبر الغفاری، ۱۳۹۱ق، ص ۱۳۵۰،
ج ۷، ص ۴۹.

۱۳- مکانی نزدیک موصل در شمال عراق است.

۱۴- شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۳، ص ۱۶.

۱۵- همان، ج ۱، ص ۲۱.

۱۶- الزرکلی، خیرالدین، الاعلام قاموس تراجم، ج ۱۰، (رحلی)
دارالملايين، بیروت، ۱۹۹۲، ج ۴، ص ۲۲۳.

۱۷- معجم معالم الحجاز، ج ۱، ص ۱۹۴.

۱۸- عمدة الاخبار فی مدینة المختار، ص ۲۴۰.

۱۹- الفروع من الکافی، ج ۷، ص ۴۸.

۲۰- همان، ص ۴۵.